

Концептуальні засади теоретичної ідентифікації часових кордонів глобалізації

ТИМУР КАЛЬЧЕНКО*

АНОТАЦІЯ. У статті досліджено й узагальнено теоретичні підходи до виокремлення, обґрунтування основних концепцій щодо визначення часових кордонів і меж глобальних трансформацій. Зазначено, що головною проблемою системного теоретико-методологічного аналізу глобалізації залишається невизначеність шляху (діахронного чи синхронного) стадіального розвитку світової економіки. Продемонстровано спробу на основі новітніх методологічних досліджень чітко окреслити поняття «інтернаціоналізація», «регіоналізація», «глобалізація».

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Глобалізація, інтернаціоналізація, протогобалізація, інтеграція, Мегасоціум, модернізація, циклічність, синхронність розвитку, трансформація, багатополарність.

Вступ

Ключовою проблемою у визначенні історичних меж і часових коридорів глобалізації є проблема дефінітивно-методологічного плану. Її зміст становить ряд дискусійних питань, серед яких головними є співвідношення понять глобалізація та інтернаціоналізація, глобалізація та інтеграція, визначення форм і результатів глобальних трансформацій і, нарешті, принципове питання — системної сутності самого терміна «глобалізація».

Існує безліч різноманітних підходів, теоретичних конфігурацій, які пропонують інструментарій пізнання глобальних проблем, розкривають їх зміст і, відповідно, презентують певні часові орієнтири глобалізації. Узагальнення їх дозволяє виокремити чотири базові концепції, що віддзеркалюють історичні кордони цього феномену:

- 1) Концепція глобалізації як зміни форм історичного процесу (концепція «архаїчної глобалізації»);
- 2) Концепція глобалізації як сучасного економічного феномену (концепція реалістів);
- 3) Концепція протогобалістів;

---

* *Кальченко Тимур Валерійович* — кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародного менеджменту Київського національного економічного університету. З 1996 по 1997 р. проходив стажування в Університеті Торонто (Канада), де проводив дослідження з питань управління банками і представив дослідницьку роботу «Стратегії міжнародних операцій українських комерційних банків»; навчався за програмою MBA (другий рік навчання) та брав участь у низці наукових конференцій. Має ряд наукових праць.

4) Концепція глобалізації як певної позачасової властивості, що іманентно притаманна світовому суспільству (концепція Е. Азроянца).

Характеристика базових концепцій і підходів до визначення часових меж глобалізації

Перша концепція дістає найширше визнання у працях Р. Робертсона, М. Уотерса, Г. Терборна, Ф. Броделя, Л. Туроу, А. Маслоу, Г. Дилигенського, Ю. Красіна, Ю. Пахомова та ін.

Так, Р. Робертсон і М. Уотерс вважають, що глобалізація є тривалим історичним процесом, і її початок відносять до рубежу XV—XVI стст., а Г. Терборн виокремлює в історії принаймні, шість хвиль глобалізації, найраннішою з яких він вважає експансію світових релігій у III—VII стст. н.е.

Позиція західних учених знаходить визнання серед деяких російських науковців. Дослідник Г. Померанц (такої самої думки дотримується Г. Диригенський) взагалі поставив під сумнів історичну винятковість явища «глобалізація». «...У II тисячолітті до Р. Х. володарі-завойвники почали називати себе царями чотирьох сторін світу, — зазначає Померанц. — Відтоді можна говорити про початок глобалізації»¹. Автор веде читача «сходінками глобалізації», етапами укрупнення «соціальних одиниць, що були пов'язаними єдиною владою і єдиною вірою». До форм глобалізації автор відносить монотеїзм і схожі процеси, які відбувалися в «інших цивілізаційних вимірах». Далі, зазначає Г. Померанц, виникає імперско-конфесіональна глобалізація, де кожна імперія претендувала на власний проект світового устрою. Мусульманський проект поступився колоніально-торговельним зв'язкам з домінуванням християнської Європи. Наступною формою стала індустріальна глобалізація, що супроводжувалася «концертом національних держав», накопиченням індустріальної міці, матеріальних багатств. Нарешті, на думку Г. Померанца, «на перший план вийшло знання, що давало безпосередню вигоду... знання, що розширювало душу, відступило на другий план». Відбувся певний «внутрішній занепад», що, як вважає автор, і породив сьогоденішню фазу глобалізації — електронно-фінансову. Відповідно до такого підходу глобалізація є лише історичним явищем, що постійно супроводжує історію людства і набуває на різних етапах розвитку техніки і соціуму різноманітних форм².

¹ Померанц Г. С. Опыт философии солидарности // Вопросы философии. — 1991. — № 3. — С. 59.

² Там само. — С. 61.

У працях інших науковців форми глобалізації ще більше уточнюються. До них відносять еллінізм, «три Рими», Арабські халіфати, великі географічні відкриття тощо. А американський професор У. Мінголо, навпаки, трактує глобалізацію лише як третій етап тисячолітньої трансформації. Перший — розпад колоніальної системи, а другий — розпад соціалістичної системи³.

Навіть О. Білорус, критикуючи прибічників «архаїчної глобалізації», виділяє низку критичних періодів її особливого прискорення: — перший етап — створення імперій на основі торговельних інтересів, симбіозу держави та релігії (Рим, Візантія, Китай, Київська Русь);

— другий етап — період великих географічних відкриттів і створення економічних імперій і перших глобальних корпорацій (XV ст.);

— третій етап — промислова революція (Європа, XVIII ст.) і формування міжнародних ринків;

— четвертий етап — епоха світових війн XX ст. (1914—1918, 1939—1945, 1948—1989 («холодна» економічна світова війна);

— п'ятий етап — інформаційна революція (починаючи з другої половини XX ст.)⁴.

Попередні наукові позиції дістають непряму підтримку в працях російського вченого Ю. Красіна, який одночасно презентує її в новому ракурсі, інтерпретуючи глобалізацію як антиномічний процес, що є представленим протилежними тенденціями інтеграції. Він, зокрема, стверджує: «...в сучасних трактуваннях глобалізації... спостерігається явний перекош в оцінках двох тенденцій у бік переоцінки значущості інтеграції світової спільноти і недооцінки її плюралізації»⁵.

Аргументація прибічників першої концепції є логічною, якщо розглядати глобалізацію як процес, що трансформував певні сфери світового простору (але погодимося, що це є однобічною і не досить зрілою тезою). На думку Ф. Броделя, розмір світового простору залежить від історичного сприйняття часу. Для Середземномор'я, наприклад, істотними глобальними подіями були тільки безпосередньо пов'язані з басейном цього моря. Але поступово часовий центр перемістився на північ Європи. Саме тому, як вважає Ф. Бродель, в кожному історичному епоху глобалізатори в міру своїх сил намагаються освоїти світ у відомих для них межах, а отже, кожен часовий відтинок світового розвитку характеризується власним рівнем глобалізації⁶.

³ Померанц Г. С. Опыт философии солидарности // Вопросы философии. — 1991. — № 3. — С. 63.

⁴ Білорус О. Г. Економічна система глобалізму. — К.: КНЕУ, 2003. — С. 165.

⁵ Актуальные вопросы глобализации (круглый стол) // МЭиМО. — 1999. — № 4. — С. 52.

⁶ Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. — М.: Экономика, 2003. — С. 211.

Крім того, як вважає Г. Померанц, суттєвим аргументом на користь «архаїчності глобального розвитку» може бути і той факт, що на всіх сходинках глобалізації системоутворювальними суб'єктами завжди виступали сильні «соціальні одиниці, які були пов'язаними єдиною владою і єдиною вірою». Інакше кажучи, ті суб'єкти, зовнішня політика яких могла бути інструментом організації всієї спільноти «соціальних одиниць» за допомогою дипломатичних чи військових заходів. При цьому було зовсім несуттєвим — проводилася така політика в умовах багатополярного світу чи за умов очевидного домінування єдиного «центру влади». Адже і «ступінь глобалізації», зазначає Г. Померанц, що демонструється на початку XXI ст., — не суперечить викладеній вище аргументації: світ глобалізується десятком індустриально розвинутих країн, ТНК і міжнародними організаціями, створеними з їх ініціативи, тоді як решта держав — або пристосовується до обставин, що пропонуються ззовні, або залишається осторонь глобальних трансформацій⁷.

До численної кількості прибічників першої концепції додаються і голоси Паула Хірста та Грехема Томсона, які вважають, що, по-перше, рівень інтеграції, взаємозалежності, відкритості... національних економік на сьогодні не є безпрецедентним. Навпаки, рівень автономності в період панування системи Золотого Стандарту напередодні Першої світової війни був набагато меншим для країн зі сталим економічними комплексом, ніж нині... По-друге, не витримує критики і думка про якісь нові важелі регулювання, що пропонує ера глобалізації, всі традиційні, перевірені віками інструменти залишилися в дії... По-третє, можна навести лише кілька фактів поглиблення економічної взаємозалежності, що супроводжують глобальні трансформації...»⁸.

Перехідною ланкою між першою і другою концепціями є позиція Пітера Тейлора, який наголошує: «...Доцільно позначити глобалізацію як або «необхідний міф», або «ідеологію». Проте потрібно достатньо обережно підходити до цього феномену, не нехтуючи реальними матеріальними процесами, що відбуваються і викликають до життя попит на таке явище...»⁹

Найпоследовнішими прибічниками другої концепції є західні вчені К. Омае, Т. Левітт, Ф. Фукуяма, російські — А. Вебер, А. Неклесса, В. Кузнєцов, В. Ядов і вітчизняні — Д. Лук'яненко, О. Білорус, А. Гальчинський, А. Геєць та ін. Вони підда-

⁷ Померанц Г. С. Опыт философии солидарности // Вопросы философии. — 1991. — № 3. — С. 63.

⁸ P. Hirst, G. Thompson. Globalization in question. Second edition — Great Britain — Polity, 1999 — P. 60—61.

⁹ Demystifying globalization. Edited by Colin Hay and David Marsh — Great Britain, University of Birmingham — Palgrave, 2000 — P. 65.

ють критиці концепцію «архаїчної глобалізації», вважаючи виокремлення її форм у минулому явним анахронізмом, пояснюючи його появу тим, що контингентний зсув світової економіки викликав до життя не тільки наслідки, але, як це не дивно, власні передумови. Передислокація фокусу уваги науковців на зростання обсягів міжнародних торговельних операцій, діяльність ТНК і міжнародних організацій, планетарні комунікаційні мережі й мультикультуралізм створила новий предмет дослідження. Інтенсивність тенденцій розвитку світових економічних відносин після контингентного зсуву привернула до них увагу і спричинила проведення ретельної реконструкції (а насправді побудови за аналогією) їх у минулому, виділення фаз і передумов глобалізації, поєднуючи до логічної послідовності різномірні події та тенденції минулого, що були розділені десятиліттями і навіть століттями, та ті, що зазвичай були малозначущими для життя сучасників.

Крім того, слід враховувати, що самі системоутворювальні одиниці — імперії (якщо починати розгляд фаз глобалізації з подій I тисячоліття) мали спорадичний характер виникнення, з часом розпадалися і зникали з географічної карти, а світові економічні відносини мали допоміжний характер, були натуральними, локально-замкненими.

В силу власної інтенсивності і розгортання як на макросоціальному, так і на мікросоціальному рівнях, глобалізація, на думку А. Вебера, виступає явним контрастом порівняно з попередніми процесами. Тому моделі, які створюються теоретиками глобалізації, є непридатними для аналізу тенденцій віддаленого минулого. Визначення цих тенденцій як глобалізаційних є антиісторичним, оскільки надає властивості такого масштабу, який не був їм притаманним — інтенсивності і всеосяжності, — а також робить беззмістовним саме поняття глобалізації¹⁰. Такий висновок має досить просту аргументацію, що виражається логічним правилом, зміст якого виражається фразою: «чим більшим є обсяг поняття, тим несуттєвішим є його зміст». Якщо дотримуватися поглядів Робертсона, Уотерса і, тим більше, Терборна та вважати глобалізацією будь-які міжнародні, міжкультурні контакти й географічні відкриття європейців, починаючи з XV, а тим паче з III ст., тоді поняття «глобалізація» охоплює все що завгодно, й водночас нічого конкретного. Ототожнення різномасштабних і різноякісних явищ, вважає В. Кузнецов, перетворює «глобалізацію» з конкретного наукового поняття, яке розкриває специфічність сучасних

¹⁰ Вебер А. Б. Глобализация и устойчивое развитие: проблемное поле и возможные сценарии // Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». — Вып. 11. — М., 2001. — С. 68.

процесів, в абстрактне зазначення тривіального факту переміщення індивідів і результатів їх діяльності планетою.

Як досить сміливо зазначає Ентоні Гідденс: «...глобалізація в тому вигляді, в якому ми з нею маємо справу, — у багатьох випадках є не тільки новим, а й революційним явищем... Отже, вона не є одним процесом, а являє собою складне узгодження багатьох, що розвиваються в суперечливих чи навіть протилежних напрямках»¹¹.

Достатню аргументацію з погляду природних трансформацій, що стали наочними в останні десятиліття, дістає друга концепція у роботі Зігмунта Брауна, який наголошує: «...Озираючись назад у минуле, замислюєшся над питанням — якою мірою геофізичні фактори, природні чи штучні кордони територіальних одиниць, неповторна ідентичність кожного народу та культурної спільності... були по суті лише концептуальними похідними чи ж матеріальними проявами «обмеженої швидкості»... Поль Верлію поділився такою думкою, якщо заява Ф. Фукуями про «кінець історії» і є достатньо передчасною, то на сьогодні можна з більшою впевненістю казати про «кінець географії». Відстані вже не мають значення, а ідею географічного кордону в реальному сучасному світі стає дедалі важче підтримувати...»¹².

Критиці піддаються також і спроби представників першої концепції визначити засновників глобалізаційних теорій. Наприклад, О. Іанні і М. Уотерс початок дискурсу глобалізації пов'язують з працями О. Канта, К. Маркса та інших класиків соціології. Це, на думку В. Ядова, є також антинауковим. Досліджуючи соціокультурні зрушення ХХ ст., можна розвести предметні галузі теоретичних пошуків класиків і сучасних дослідників, позначивши їх, відповідно, поняттями «інтернаціоналізація» і «глобалізація». Інтернаціоналізацією, на думку представників «другої концепції», логічно називати поглиблення системних економічних і політичних зв'язків на рівні національних інститутів (держав, міждержавних, неурядових, але національного масштабу організацій), поряд з континентальним поширенням інститутів промислового/буржуазного суспільства, що було помічено ще в ХІХ ст. і стало предметом зацікавленості класичних теорій розвитку. Ключовим словом під час дослідження ранньоіндустріальної та індустріальної цивілізації (впритул до 60-х рр. ХХ ст.) було поняття «національний»: національний ринок, національне господарство, національний суверенітет, війни між національними державами і їх

¹¹ Гідденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь — М.: Весь мир, 2004. — С. 27, 29.

¹² Браун З. Глобализация. Последствия для человека и общества. — М.: Весь мир, 2004. — С. 23—24.

союзами тощо. Це дозволяло будувати класичні економічні, соціологічні, культурологічні теорії і концепції, значною мірою відвертаючись від глобальних процесів.

Проте ця характеристика все ж не є достатньою для теоретико-практичного узагальнення сучасних процесів, що якісно відрізняються від попередніх стадій інтернаціоналізації. Статистика свідчить, що в першій половині ХХ ст. означився різкий контраст між плавністю попередніх тенденцій і хвилеподібною динамікою наступних. Цей контраст кількісних параметрів вказує на перехід від інтернаціоналізації до власне глобалізації. До поняття глобалізації, на думку А. Неклесси, логічно включати як безпрецедентну інтенсифікацію процесів інтернаціоналізації до такого ступеня, що вони стають безпосередніми факторами змін соціальної організації на субнаціональному рівні, так і інтенсифікацію транснаціональних міжіндивідуальних і міжгрупових взаємодій.

Таким чином, вже в силу різності предмета, такі класики економіки, як Маркс чи Кант, є попередниками, а не засновниками теорії глобалізації. Крім того, класичні теорії суспільного розвитку за логічною структурою принципово відрізняються від теорій глобалізації.

Третя концепція перебуває в контексті попередньої і пропонує виділяти два етапи глобалізації — протогоlobalьний і сучасний — етап ліберальної глобалізації.

Не суперечить цьому підходу і класифікація ОЕСР, яка пропонує розрізнати три етапи процесу глобалізації:

— інтернаціоналізація (починаючи з середини ХІХ ст.), що відповідає розвитку експортних потоків (протогоlobalьна фаза світового розвитку);

— транснаціоналізація (особливо від початку 1945 р.), яка пов'язана зі стрімким зростанням потоків ПЗІ;

— глобалізація (починаючи з 1980-х років).

Ототожнюючи глобалізацію з розвитком міжнародних торговельно-економічних зв'язків, зі зростанням фінансової взаємозалежності національних господарств, деякі дослідники дійшли висновку, що з 70-х років ХІХ ст. до 1913 р. (початок протогоlobalьної стадії) ступінь економічної взаємозалежності індустріальних країн за багатьма з цих параметрів був не нижчим, аніж наприкінці ХХ ст.

На протогоlobalьному етапі, вважають прибічники третьої концепції, світ вступив до активної фази взаємонаближення на основі поширення торговельних та інвестиційних відносин у глобальному масштабі завдяки новітнім досягненням науки і техніки. Британія з її морським, індустріальним і фінансовим потенціалом стала гарантом цієї першої хвилі глобалізації, здійснюючи контроль над

головними артеріями перевезень товарів, забезпечуючи за допомогою фунта стерлінгів і Англійського банку стабільність міжнародних фінансових розрахунків. Трансатлантичний кабель 1866 р. скоротив час передавання інформації між Лондоном і Нью-Йорком в тисячу разів. А телефон довів час передавання інформації до кількох хвилин.

Ідеологами перших десятиліть глобалізації стали Р. Кобден і Дж. Брайт, які переконливо для багатьох економістів і промисловців обґрунтували тезу про те, що вільна торгівля незворотно підштовхне всесвітнє економічне зростання, і завдяки небаченому процвітанню, що ґрунтуватиметься на взаємозалежності, народи позбудуться конфліктних ситуацій. Узагальнюючи пошуки попередників, Й. Шумпетер виклав у своїй класичній праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» ідею «творчої деструкції» — постійної заміни менш ефективних способів виробництва більш ефективними. Так одержала розвиток думка про головну особливість часу, зміст якої полягав у заміні традиції інноваціями.

Ідея сприятливого впливу глобалізації на схильне до конфліктів світове середовище одержала найпереконливіше втілення у книзі Н. Ейнджела «Велика ілюзія» (1909). В ній за п'ять років до початку Першої світової війни автор аргументував неможливість глобальних конфліктів унаслідок економічної взаємозалежності світу, що настала: до 1914 р. Велика Британія і Німеччина (основні зовнішньополітичні антагоністи) були другими за значимістю торговельними партнерами одна щодо іншої, і це при тому, що на зовнішню торгівлю Британії і Німеччини припадало 52 і 38 % їх ВВП, відповідно. Америка, Велика Британія, Німеччина, Франція, стверджував Ейнджел, втрачають схильність до ведення війн: «Як може сучасне життя з переважаючим могутньою індустріальною активністю, зі зменшенням значення мілітаризму, звернутися до мілітаризму знову, руйнуючи плоди миру?»¹³.

Серпень 1914 р. показав усю необґрунтованість уявлення про незворотність глобального зближення націй. Перша світова війна зупинила процес зростання економічної, інформаційної, комунікаційної взаємозалежності. Вигоди глобалізації поступилися геополітичним розрахункам. 1914–1945 рр. були періодом фактичної автаркії основних світових виробників.

Семидесятирічний період між початком Першої світової війни і закінченням «холодної війни», вважає А. Уткін, був проміжним періодом між першою і другою глобалізаціями. Лише в останні десятиріччя ХХ ст. після двох світових воєн, великої депресії і численних соціальних експериментів, що призвели до протисто-

¹³ Уткін А. И. Глобализация: процесс и осмысление. — М.: Логос, 2002. — С. 13.

яння систем, ліберальний економічний порядок, створений у ХІХ ст., став відроджуватися у світовій практиці.

Друге народження (чи відродження) глобалізації почалося наприкінці 1970-х рр. на основі неймовірної революції інформаційної, телекомунікаційної і цифрової технологій. «Смерть» простору стала важливим фактором, що змінив світ між двома фазами, двома періодами глобалізації. На початку 1980-х рр. керівники потужних економічних відомств, розташованих у столиці США — Міністерство фінансів, МВФ і Світовий банк — досягли згоди про те, що головною перешкодою для економічного розвитку є митні й інші бар'єри на шляху світової торгівлі. Глобальною метою стало зняти ці бар'єри. Так сформувався «Вашингтонський консенсус», який відкрив двері глобалізації ліберального типу¹⁴.

Отже, за словами Іммануїла Валлерстайна, «ми вступаємо у період анархічного переходу від нинішньої світо-системи до якоїсь нової структури. Як завжди у подібні моменти, ніхто не має скільки-небудь значного контролю над ситуацією, тим більше така в'януча держава-гегемон, як США... Абсолютно незрозуміло, чи прийдемо ми в остаточному підсумку до менш чи більш егалітарного і демократичного світового порядку. Однак світ, у який ми вступаємо, стане на майбутні десятиріччя наслідком наших колективних конкретних дій»¹⁵.

Четверта концепція «глобалізації як певної позачасової властивості, що іманентно притаманна світовому суспільству», є обґрунтованою в термінах філософської науки у працях та доповідях російських науковців Е. Азроянца та М. Чешкова.

Головним завданням власної концепції Е. Азроянц вважає наближення трьох попередніх. У них він вбачає дві ключові розбіжності: одна — у визначенні часових параметрів глобалізації, а інша — в трактовці самого поняття, яке можна розуміти або як тенденцію, або як наслідок (продукт) ряду тенденцій.

Якщо глобалізація є тенденцією, вважає Е. Азроянц, це неминуче призводить до нав'язування поряд з нею інших тенденцій, яким властивий інший характер, а результат їх взаємодії повинен знайти певне вираження. На сьогодні реальний зміст такого результату залишається невизначеним. В іншому разі, коли глобалізація уявляється як результат нинішніх тенденцій, наводиться лише їх перелік. Для усунення таких розбіжностей, вважає Е. Азроянц, є необхідність відповісти на два питання: що є глобальним (тобто цілим, його частинами, структурою) і в якому

¹⁴ Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. — М.: Логос, 2002. — С. 14.

¹⁵ Економіка знань: виклики глобалізації та Україна / За заг. ред. А. П. Гальчинського та ін. — К., 2004. — С. 214—215.

відношенні перебувають поняття «інтеграція» та «глобалізація»: поглинається одне поняття іншим або вони є рівнозначними?¹⁶

Вихідним моментом власної аргументації Е. Азроянц вважає той факт, що історичний процес інтегрує у власних формах і характері всю гаму тенденцій, що виникають і зникають, химерно переплітаючись між собою. Так, процес і тенденція узгоджуються як ціле і частка, а отже, процес, на думку Е. Азроянца, за своїм характером є антиномічним, а тенденція — гомономічною.

Отже, історичний процес, який можна подати як розвиток соціальної системи, є спрямованим на досягнення межової її цілісності. Саме таку цільову функцію історичного процесу російський дослідник і пропонує назвати глобалізацією. Антиномічність історичного процесу може бути представленою двома класами — тенденціями інтеграційного характеру і тенденціями дезінтеграційними. Ці два класи тенденцій можна уявити так:

інтеграція:

- транснаціоналізація;
- регіоналізація;
- імперіалізація;
- націоналізація;
- етносоціалізація;

дезінтеграція:

- дисоціація;
- етносуверенізація;
- реставрація;
- асоціалізація;
- міграція.

Отже, процес глобалізації за часом розподіляється на певні етапи, характерні форми яких дозволяють розрізнити їх як історичні типи, ступені. Не претендуючи на повноту і завершеність, у числі таких типів можна назвати глобалізацію: родову, племінну, етнічну, давньоімперську, монархічну, колоніальну, національну та інтернаціональну. Глобалізація є метою історичного прогресу, інтеграція і дезінтеграція є тенденціями, що визначають його динаміку, інтернаціоналізація — сучасним етапом глобалізації. Такий підхід передбачає розгляд глобалізації не як стратегії, що ставить за мету досягнення гомогенності, а як найважливіше джерело різноманітності — збирання в ціле різноманітних складових. При цьому різноманітність являє собою тенденцією, а результат, що визначає життєспроможність системи, не можна ототожнювати з дезорганізацією і хаосом.

¹⁶ Азроянц Э. А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. — М.: Изд. дом «Новый век», 2002. — С. 63.

Сучасна глобалізація і сама глобальність є фрагментарними як за методами, способами пізнання, так і за різноманітними іпостасями цивілізаційного процесу. Кожному напряму історичного процесу і соціально-політичної діяльності притаманні власні ступінь, рівень просунення. Отже, Е. Азроянц пропонує перелік параметрів, що диференціюють глобалізацію за напрямами діяльності, в межах яких є можливим давати оцінку ступеню інтеграції історичного суб'єкта в метапростір. У числі таких параметрів він вирізняє: природний, економічний, політичний, технологічний, культурний, комунікаційний, демографічний¹⁷.

На альтернативність позиції Е. Азроянца претендують погляди Ю.В.Шишкова — прибічника другої концепції глобалізації. Він убачає в глобалізації явище, яке, по-перше, виникає на певному часовому рубежі, а саме наприкінці ХХ ст., і, по-друге, належить переважно до сфери економіки¹⁸.

На наш погляд, за наявності розбіжностей між названими двома підходами до визначення глобалізації немає нездоланної межі. З одного боку, Ю. В. Шишков розглядає глобалізацію як певний етап загального процесу розвитку світової економіки, який став закономірним продуктом усієї попередньої її історії. З другого боку, і Е. А. Азроянц, характеризуючи сучасну стадію еволюції Мегасоціуму, говорить про необхідність «визначити ознаки, за якими можна оцінити ступінь принципової новизни змін, які відбуваються в системі, зокрема, її структурі»¹⁹. (Щоправда, на відміну від того, як це є загальноновизнаним в економістів, він називає дану стадію не глобалізацією, а «інтернаціоналізацією»). Тож, як Е. Азроянц, так і Ю. Шишков визнають як наявність універсальної властивості людського соціуму, що полягає у постійному посиленні взаємних зв'язків і залежностей, так і виникнення приблизно з 1980-х років якісно нового етапу розвитку світової цивілізації — глобального.

Висновки

Наведені чотири концепції часового простору глобалізації, безперечно, мають сенс більшою чи меншою мірою, причому кожна з них не позбавлена слабких місць і може бути піддана критиці. Перша концепція «архаїчної глобалізації» є однобічною (розгля-

¹⁷ Азроянц Э. А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. — М.: Изд. дом «Новый век», 2002. — С. 65.

¹⁸ Шишков Ю. В. Эволюция мирового сообщества: поляризация или возрастание гомогенности? // МэиМО. — 1998. — № 9. — С. 19.

¹⁹ Азроянц Э. А. Зазначена праця. — С. 65.

дає або релігійний, або культурний, або геополітичний аспект цього процесу) і демонструє готовність надати рис глобальності будь-якій більш-менш значущій історичній події. Друга концепція абсолютно відкидає ідею про можливу циклічність світового економічного розвитку. Третя концепція також частково не витримує критики через наявність певних суперечностей у двоетапному розмежуванні глобальних процесів. По-перше, більшість економічних подій кінця XIX — початку XX ст. не набула всесвітніх масштабів. По-друге, глобальні проблеми не вважалися настільки гострими. По-третє, процеси цього періоду зближували держави, а не людей. Найлогічнішою, на наш погляд, є концепція Е. Азроянца. Але він демонструє дещо нетрадиційний підхід до категоріального апарату.

Глобалізація економіки, на нашу думку, є не просто продовженням і прискоренням багатовікового процесу інтернаціоналізації, не просто розширенням сфери його дії, а процесом переходу світового економічного простору до якісно нового стану. Глобалізацією нерідко називають зростання економічної відкритості країн, лібералізацію торгівлі, міжнародних переміщень капіталу тощо. Це поняття використовується і як синонім міжнародної інтеграції. Така термінологічна плутанина призводить до серйозних концептуальних помилок, наприклад, у питанні визначення історичного періоду виникнення глобальних процесів, який, у свою чергу, і визначає той чи інший зміст цього поняття.

На наш погляд, для того, щоб з'ясувати суть історичних кордонів глобалізації, слід чітко визначити основні категорії, що часто ототожнюються з нею, тобто побудувати понятійний ряд «інтернаціоналізація — регіоналізація — єдиний і цілісний світ — глобалізація», який проводить межу між схожими, але методологічно різними поняттями. Процеси, що відображаються таким рядом, поєднані тим, що всі вони фактично реалізують вихід множини раніше внутрікраїнових процесів за межі кордонів окремо взятої держави. А розбіжності — в умовах і часі виникнення відповідних явищ, їх змісті, конкретних і соціально-історичних функціях, масштабах, глибині й інтенсивності, наборі суб'єктів, а також у безпосередніх і довготермінових результатах цих процесів.

Інтернаціоналізація засадничо є універсальною за суб'єктами і простором, які охоплюються нею, хоча і необов'язково залучає до сфери власного впливу всіх чи навіть більшу частину учасників міжнародної економіки. У деяких випадках вона є здатною досягати (і досягала) подібних масштабів. Але найчастіше й ефективніше цей процес демонструє розвиток на локальному рівні і/чи як супровід окремих сфер, видів, напрямів діяльності. Інтернаціо-

налізація як явище повинна була історично з'явитися досить рано — одночасно з появою перших чітко оформлених соціально-територіальних структур. Головна її функція — забезпечення стійких міжнародних зв'язків у світовій економічній системі, що реально функціонує.

Інтернаціоналізація, на наш погляд, є поступовим взаємопроникненням технологічних і культурних стандартів, яке, однак, не торкається державного суверенітету. Національні кордони перетворюються на ніби напівпрозорі перегородки.

Регіоналізація часто-густо розглядається як характерна ознака світової економіки кінця ХХ ст. Але таке явище спостерігалось як фактор державотворення ще за часів середньовіччя. Це підтверджує тезу про те, що історія являє собою послідовність циклів збирання й руйнування держав, інших суб'єктів світової економіки, а регіоналізація — є однією з форм стадій збирання, сутність якої — у формуванні нових, більших інтеграцій (соціально-територіальних систем) — союзів, конфедерацій тощо на основі та завдяки розвитку інтенсивних і глибоких для свого часу інтернаціональних зв'язків.

Єдиний і цілісний світ також не є породженням ХХ ст., в якихось формах він засвідчував себе й раніше. Єдність і цілісність світу — не є якістю, що набувається моментально. На шляху до цього є можливими різноманітні етапи та ступені досягнення. Крім того, єдність і цілісність світу, що об'єктивно утворюються, можуть тривалий час не сприйматися сучасниками як такі, що існують, і, навпаки, сприйняття світу як цілісності може випереджати реалії. Єдиний і цілісний світ є якістю не лише світу, а й цивілізацій, що відіграють у ньому провідну роль, ознакою їх духовної і/чи матеріальної екстравертності. Такий світ, як і регіоналізація — є можливими, але не кінцевими результатами розвитку процесів інтернаціоналізації в різні історичні епохи, результатами, що періодично переглядаються, щоб бути відтвореними на нових гілках історичної спіралі.

Інтернаціоналізація є історико-еволюційною підготовкою глобалізації, в операційному сенсі — прямий і безпосередній передній процес останньої, яка не могла б виникнути, якщо б їй не передували масштабні, довготермінові і всеохопні процеси інтернаціоналізації, які підготували матеріальне, когнітивне, політичне підґрунтя глобалізації. Якщо явище інтернаціоналізації різних видів діяльності, відношень, процесів обміну і розвитку існує стільки, скільки самі міжнародні відносини, то глобалізація як явище оформилася у другій половині ХХ ст. При цьому суб'єктом глобалізації, як і у випадку з інтернаціоналізацією, є в принципі весь спектр суб'єктів сучасної економіки, політики, міжнародного життя.

Глобалізація принципово відрізняється від інтернаціоналізації тим, що провокує нівелювання національних кордонів, підриває підґрунтя національного суверенітету, закладає фундамент певної нової, глобальної спільноти. За умов володіння багатьма спільними рисами глобалізація та інтернаціоналізація є все-таки якісно різними процесами. На наш погляд, під певним кутом їх можна розглядати як стадії, що йдуть одна за одною. Проте, судячи з того, що ми знаємо про глобалізацію, це є якісно новий рівень економічного розвитку в новій площині. Країни, що розвиваються в полі інтернаціоналізації і глобалізації, перебувають ніби в різних діапазонах. Звичайно, що між інтернаціоналізацією і глобалізацією немає нездоланного бар'єра. Якщо прийняти позицію, що робить наголос не на стадіальній, а на якісній розбіжності, то можна погодитися з таким відомим дослідником як В. Рамзес, який стверджує, що «глобалізація має вигляд радше категорії — конкурента інтернаціоналізації, десь її антитези, ніж її логічного продовження, розвитку, хоча наочні прояви глобалізаційного процесу... мають місце і в ході інтернаціоналізації, що виокремлюється посиленням взаємозалежності окремих держав»²⁰.

Але все це лише верхівка явища глобалізації, в основі якої — єдність вищої стадії розвитку капіталістичних відносин, техносфери як найвищого матеріального результату еволюції капіталізму та процесів функціональної стратифікації держав, що почалися ще у ХХ ст.

«Стягування» світу до єдиного, хоча і суперечливого, позначеного значною кількістю вибухонебезпечних проблем і конфліктів цілого, одним із наслідків обов'язково матиме становлення принципово нового типу (на додачу до традиційно внутрікраїнових і міжнародних) відносин — внутріглобальних. Тканину їх утворюють міждержавні відносини, проте владна вертикаль внутріглобальних відносин формуватиметься навколо найдієвіших у практичному плані держав, їх союзів і інтеграцій, а також міжнародних організацій.

З цієї причини світ першої третини ХХІ ст. не може бути адекватно сприйнятим і описаним за допомогою таких традиційних і найвпливовіших моделей зовнішньої політики, як «політичний реалізм» чи геополітика. Він передбачає не пошук оптимального для даної держави балансу зовнішніх сил, які фокусуються на ньому, а вбудову всіх без винятку країн у неформальну ієрархію суб'єктів міжнародних (отже, й внутріглобальних) відносин, що тільки-но починає утворюватися, та більш офіційну (але також лише таку, що тільки-но починає формуватися) вертикаль глобальних владних і міжнародно-правових зв'язків.

²⁰ *Азроянц Э. А.* Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. — М.: Изд. дом «Новый век», 2002. — С. 38.

Отже, питання визначення історичних меж глобалізації, здавалося б, тепер одержує чітку відповідь — початок глобалізації слід убачати в подіях останніх десятиріч ХХ ст. Проте на заваді остаточному висновку стає ще одна проблема.

Попередні етапи економічного розвитку до глобалізації, як уже зазначалося, заведено трактувати діахронно як зміну стадій чи подій, просторово розділених кордонами суверенних держав. З початком епохи глобалізації таке розуміння історії людства змінилося синхронним баченням, яке фіксує події одночасно, не поділяючи їх у просторі та часі. Глобалізація прийшла на зміну модернізації, яка була стадіальною теорією історії. А сама глобалізація зосереджена на інтеграції в реальному часі. Її зміст саме й становить та революція в технології засобів зв'язку, яка відміння історичний час, а певною мірою і простір. Теоретично віднині будь-яка країна, незважаючи на специфіку власної історії, може скористатися економічними перевагами, які відкриваються перед нею у разі лібералізації певних секторів господарства.

І глобалізація, і модернізація є телеологічними: вони відмовляються від ідеї про циклічність історії і ґрунтуються на теорії про те, що майбутнє не повторює минулого і що нині відбувається формування нової глобалізаційної ери. Але питання про телеологічність чи циклічність історії залишається відкритим. Отже, можна стверджувати, що глобалізація почалася в ХІХ ст. і досягла критичного рівня в 1914 р., у період найвищого розквіту колоніалізму — якщо враховувати ту частину агрегованих ВВП провідних країн світу, що оберталася у сфері міжнародної торгівлі, і відсоткової частки світового населення, що перебувала під іноземним контролем. Якщо ж насправді історія є швидше циклічною, ніж телеологічною, можна очікувати, що глобалізаційна тенденція одержить зворотний хід — можливо, в результаті військового конфлікту, екологічної катастрофи чи демографічної кризи.

Отже, поки проблема діахронності чи синхронності стадіального розвитку світу не дістане остаточного тлумачення, неможливо поставити останню крапку на дискусіях про час виникнення тенденцій глобалізації.

Література

1. *Азроянц Э. А.* Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. — М.: Изд. дом «Новый век», 2002. — 416 с.
2. *Бек У.* Что такое глобализация? — М., 2001. — 480 с.
3. *Білорус О. Г.* Економічна система глобалізму. — К.: КНЕУ, 2003. — 357 с.

4. Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г. та ін. Глобалізація та безпека розвитку. — К.: КНЕУ, 2001. — 733 с.
5. Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г. та ін. Глобальні трансформації та стратегії розвитку. — К.: ВІПОЛ, 1998. — 415 с.
6. Бобков Ф. Д. и др. Современный глобальный капитализм. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 351 с.
7. Неклесса А. И. Эпизод истории // Восток. — 1998. — № 5. — С. 5—30.
8. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование. — М.: Алгоритм, 2002 — 352 с.
9. Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации. — К., 1998. — 226 с.
10. Померанц Г. С. Опыт философии солидарности // Вопросы философии. — 1991. — № 3. — С. 57—66.
11. Тураев В. А. Глобальные вызовы человечеству. — М.: Логос, 2002. — 192 с.
12. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. — М.: Логос, 2002. — 254 с.
13. Фукуяма Ф. Конец истории? // США—экономика, политика, идеология. — 1990. — № 5. — С. 39—54.
14. Шишков Ю. В. Эволюция мирового сообщества: поляризация или возрастание гомогенности? // МЭиМО. — 1998. — № 9. — С. 11—23.
15. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. — М.: Наука, 1995. — 380 с.
16. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. — М.: Экономика, 2003. — 411 с.
17. Colin Hay, David Marsh. Demystifying globalization. — London: Palgrave — 2000. — 191 p.
18. Huntington S. Ph. The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs. 1993. Vol. 72. № 3. P. 22—49.
19. Kenichi Omae. The end of the Nation State. — New York, 1995.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2005